

The Role of Mosques in Policy-Making and Cultural Governance

✉ **Javad Zahedi** / PhD Student of the Qur'anic Sciences (the sub-discipline of Management), Al-Mustafa International University/Quran and Hadith Higher Education Complex mo.Javad.zahedi@gmail.com
Mohammad Hossein Rafiei / Assistant Professor at the Department of the Qur'anic Sciences (the sub-discipline of Management), Al-Mustafa International University rafiee57@gmail.com
Abdolmomen Hakimi / Assistant Professor at the Department of the Qur'anic Sciences (the sub-discipline of Management), Al-Mustafa International University mohammadiya2020@gmail.com

Received: 2024/09/30 - **Accepted:** 2025/02/15

Abstract

As pivotal Islamic cultural institutions, mosques influence cultural reconstruction and societal development. They play a fundamental role in public policy-making and cultural governance across individual, social, political, economic, and scientific spheres. While mosques impact various societal layers, they are also influenced by governmental policies and institutions. What has been neglected by scholars in various fields - especially cultural and social areas - is the role of the "mosque" in "policy-making". This paper aims to examine the role of mosques in "policy-making" and "cultural governance". The research method is descriptive-analytical and documentary. Historical, Qur'anic and narrative documents and evidence indicate that the role of mosques has been taken into account in the individual, political, social, cultural, economic and educational dimensions of the Islamic society. The results of this research showed that as cultural institutions, mosques play a role not only in cultural issues, but also in the social, political, educational and awareness-raising, educational and economic fields and ultimately in public policy-making and cultural governance.

Keywords: mosque, policy-making, governance, cultural governance.

نقش مسجد در خط‌مشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی

✉ جواد زاهدی / دانشجوی دکتری رشته قرآن و علوم (گرایش مدیریت) مجتمع آموزش عالی قرآن و علوم - جامعه المصطفی العالمیه

mo.Javad.zahedi@gmail.com

rafiee57@gmail.com

mohammadiya2020@gmail.com

محمدحسین رفیعی / استادیار گروه قرآن و علوم (گرایش مدیریت) جامعه المصطفی العالمیه

عبدالمؤمن حکیمی / استادیار گروه قرآن و علوم (گرایش مدیریت) جامعه المصطفی العالمیه

دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۹ - پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۷

چکیده

مسجد یکی از نهادهای مهم فرهنگی اسلامی است و در بازسازی فرهنگی و فرهنگ‌سازی جامعه تأثیر دارد. این نهاد می‌تواند نقش اساسی در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی و حکمرانی فرهنگی در عرصه‌های مختلف فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و علمی داشته باشد؛ همچنین می‌تواند در لایه‌های مختلف جامعه تأثیر بگذارد و در مقابل از سوی نهادهای گوناگونی همچون نهادها و خط‌مشی‌های دولت و حکومت اثر بپذیرد. مسجد می‌تواند برای توسعه و رشد جامعه در عرصه‌های گوناگون نقش‌آفرینی کند. آنچه مورد غفلت دانشمندان در عرصه‌های مختلف - به‌خصوص فرهنگی و اجتماعی - قرار گرفته، نقش «مسجد» در فرایند «خط‌مشی‌گذاری» است. هدف این پژوهش بررسی «نقش مسجد» در «خط‌مشی‌گذاری» و «حکمرانی فرهنگی» است. روش تحقیق در این پژوهش، از جهت راهبرد، توصیفی - تحلیلی و از نظر ابزار، اسنادی است. اسناد و مدارک تاریخی، قرآنی و روایی نشان‌دهنده این است که نقش مسجد در ابعاد فردی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و آموزشی جامعه اسلامی مطرح است. نتیجه این تحقیق نشان داد که مسجد به‌عنوان یک نهاد فرهنگی، نه تنها در مسائل فرهنگی، بلکه در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، آموزشی و آگاهی‌بخشی، تربیتی و اقتصادی و در نهایت خط‌مشی‌گذاری عمومی و حکمرانی فرهنگی نقش دارد.

کلیدواژه‌ها: مسجد، خط‌مشی‌گذاری، حکمرانی، حکمرانی فرهنگی.

در طول تاریخ شاهد خطمشی‌گذاری‌های مختلف در عرصه‌های گوناگون توسط حاکمان و دولت‌ها هستیم. این حاکمان و دولت‌ها هستند که سرنوشت جامعه خود را تغییر می‌دهند. در یک جامعه، فرهنگ مادی‌گرایی و بی‌بندوباری رشد می‌کند و آن جامعه خصوصیات حیوانی به خود می‌گیرد و در جامعه‌ای دیگر فرهنگ معنوی، رشادت‌های انسان‌های فداکار و انسان‌دوستی و محبت به همدیگر گسترش می‌یابد. یک جامعه به بردگی کشیده می‌شود و واقعیت‌های انسانی و معنوی آن پنهان می‌گردد یا به‌صورت مخدوش بیان می‌شود؛ در جامعه‌ای دیگر به‌عنوان آزادی بیان، وحشیگری و رفتارهای خلاف اراده‌های ذاتی انسان به‌عنوان فرهنگ تلقی می‌گردد. مسئول این خطمشی‌گذاری‌های درست و نادرست و خلاف اراده انسانی، حاکمان و خطمشی‌گذاران عمومی در جامعه‌اند.

از طرفی شاهد مکان‌ها و نهادهای گوناگون برای عبادت فردی و اجتماعی هستیم که در مرور زمان تغییر پیدا کردند و توسعه یافتند. در برهه‌ای از زمان شاهد عبادتگاه‌های فردی و اجتماعی در غارها، معابد و کلیساهای مختلفی هستیم که انسان‌ها برای عبادت انتخاب می‌کردند و مشغول عبادت و بندگی و پرستش می‌شدند. اولین پایگاه معنوی فردی و اجتماعی مسلمانان مسجد است. مسجد به‌عنوان یک مکان مقدس در طول تاریخ اسلام، یک نهاد اجتماعی برای سامان‌دهی مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی بوده است. مسجد در بین مسلمان به‌عنوان پایگاه فرهنگی - اجتماعی شناخته می‌شود و از بدو بنای آن تا به امروز ادامه دارد و در عرصه‌های مختلف کاربرد داشته است.

با توجه به سابقه تاریخی، قرآنی و روایی مسجد از صدر اسلام تا عصر حاضر، شاهد کهرنگ شدن نقش مسجد در میان جامعه اسلامی هستیم. این عدم اهمیت، گاهی منشأ بیرونی و گاهی هم منشأ درونی دارد. دشمنان اسلام همیشه به دنبال مخدوش کردن هویت اصلی جامعه اسلامی و به‌خصوص جوانان و نوجوانان هستند و از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی در راستای بی‌اهمیت کردن مسجد تلاش می‌کنند اصل و بنای مسجد، یک نهاد فرهنگی و اجتماعی در جامعه است. دشمنان اسلام از صدر اسلام تاکنون به دنبال کهرنگ کردن و بی‌اهمیت نمودن نقش مسجد در جامعه اسلامی بوده‌اند.

تغییر فرهنگ یا بازسازی فرهنگ در هر جامعه، توسط حکومت‌ها و حاکمان جامعه تحقق می‌یابد. در اصل، خطمشی‌های حکمرانان در هر زمینه تغییر فرهنگ یک جامعه را به ارمان می‌آورد. آنچه موجب این تحقیق گردید، دور افتادن «نقش مسجد» در برنامه‌ها و تصمیم‌های حاکمان مسلمان در کشورهای اسلامی است. قدمت تاریخی مسجد بیانگر این است که تمام برنامه‌های کلان اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی در مسجد برنامه‌ریزی می‌شد.

با وجود این، در این پژوهش تلاش می‌شود که چهارچوب اصلی «نقش مسجد» در «خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی» با توجه به آیات، روایات و سابقه تاریخی ترسیم شود. در این پژوهش مشخص خواهد شد که زیربنا و اصول اساسی «نقش مسجد» در چیست و برای توسعه آن از کجا باید شروع کرد تا در مقابل دشمنان، حالت تدافعی داشته باشد و از فرهنگ جامعه اسلامی در برابر حمله‌های دشمنان دفاع نماید.

کارکرد مسجد در عرصه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، علمی، آموزشی و فناوری مطرح بوده و مورد توجه محققان قرار گرفته است. آنچه به عنوان خلأ مشاهده می‌شود، نقش این نهاد فرهنگی در خطامشی‌گذاری و حکمرانی است. در این تحقیق با تبیین رهیافت‌ها و کارکردهای مسجد، نقش مسجد در خطامشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سؤال اصلی این است که نقش مسجد در خطامشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی چیست؟ پاسخ به این سؤال نیازمند بررسی تاریخی، قرآنی و روایی در ابعاد سیاسی، فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی، علمی و آموزشی و پاسخ به سؤال فرعی این پژوهش؛ مانند نقش مسجد در بعد فرهنگی - اجتماعی است.

پیشینه پژوهش

(الف) تحقیقات عام: دانشمندان مختلفی با گرایش‌های گوناگون نقش و کارکردهای مسجد را مورد توجه قرار داده و کتاب‌ها و مقالات بسیاری را در این خصوص تدوین کرده‌اند که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

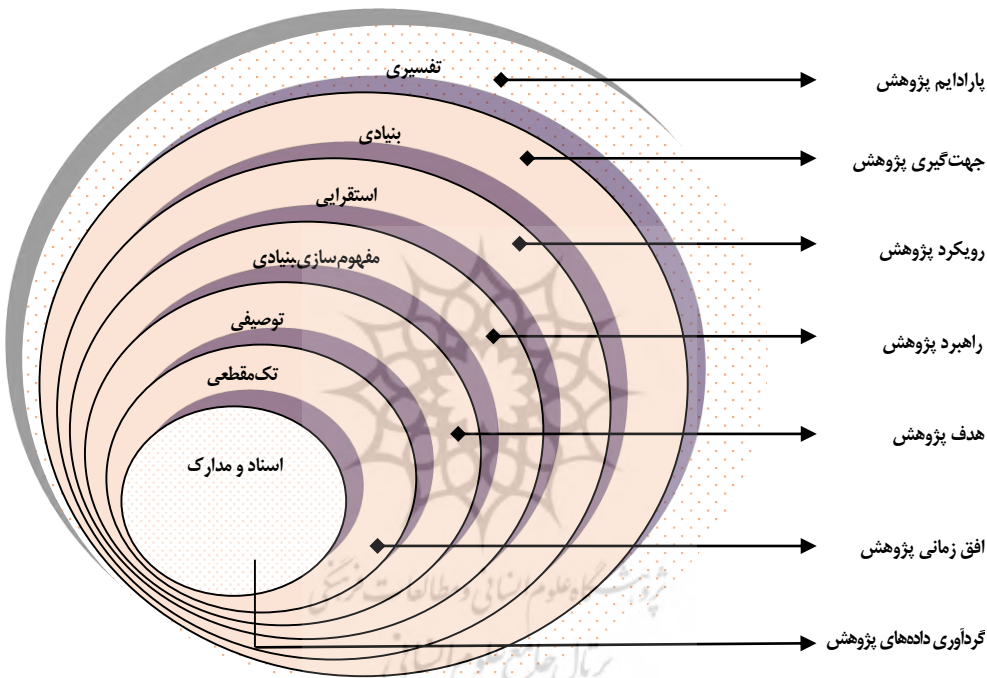
مارک بیور (Mark Bevir) کتاب خود را با عنوان *حکمرانی: درآمدی بسیار کوتاه* تدوین نموده است و غلامرضا سلیمی و داود کریمی‌پور آن را ترجمه کرده‌اند. صفرعلی احدی نیز کتابی با عنوان *مسجد و نقش محوری آن* تدوین کرده است. همین‌طور مقالاتی مانند «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی»، «راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM»، «آشنایی با کارکردهای مسجد»، «تحلیل کارکردهای کلان مسجد از دیدگاه قرآن و روایات»، «کارکرد مسجد در حکومت نبوی»، «حکمرانی فرهنگی، مفهوم جدیدی از حکمرانی»، «حکمرانی جهانی (مؤلفه‌ها و ابزارها)»، «حکمرانی فرهنگی در نظام اسلامی»، «درآمدی بر حکمرانی مردمی»، «مفهوم‌پردازی پدیده شکاف خطامشی در فرایند خطامشی‌گذاری فرهنگی»، «نسبت دین و فرهنگ از نگاه قرآن»، «واکاوی نوع نگاه به نهاد مسجد در سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران»، «شناسایی اصول مدیریت در نهادهای دینی: مطالعه موردی مسجد»، «تدوین الگوی مدیریت اثربخش مسجد»، «طراحی و تدوین الگوی تعامل مسجد و سازمان‌های محیطی»، «تدوین الگوی کیفیت خدمات در مدیریت مسجد» و «مفهوم‌سازی پیامدهای کیفیت مطلوب خدمات در مساجد»، «طراحی مدل کیفیت خدمات (مورد مطالعه: مسجد مقدس جمکران)» در این خصوص تدوین شده است؛ همچنین مصاحبه‌های مختلفی در موضوعات گوناگون با محوریت مسجد و... در پایگاه‌های اینترنتی درج شده است؛

(ب) تحقیقات خاص در حوزه مسجد: در ارتباط با عنوان مورد نظر، مقالاتی به صورت اندک و پراکنده مطرح شده است؛ مانند «سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران؛ بررسی دیدگاه‌های خبرگان و سیاست‌گذاران»، «سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد از دیدگاه مقام معظم رهبری در جمهوری اسلامی ایران» و «واکاوی نوع نگاه به نهاد مسجد در سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران». همان‌گونه که پیداست، درباره «مسجد و پیرامون آن» تحقیقات گوناگونی صورت گرفته؛ اما در زمینه «نقش مسجد در خطامشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی» کار مشخصی انجام نشده است. مقاله حاضر عهده‌دار این موضوع خواهد بود.

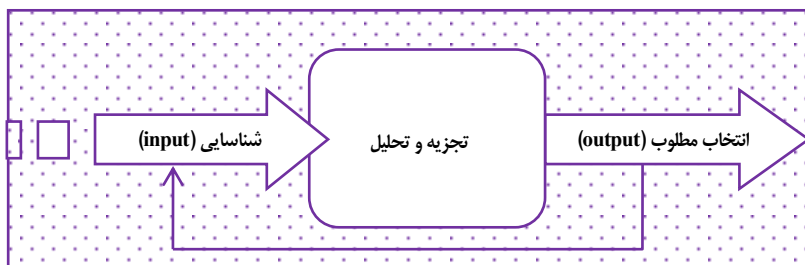
۱. روش پژوهش

راهبردهای پژوهش طریق پژوهش را در اختیار ما می‌گذارد. مسیر پژوهش، در واقع نوعی راهبرد پژوهش است که جمع‌آوری داده‌ها را دربر می‌گیرد. انتخاب مسیر پژوهش در جمع‌آوری داده‌های پژوهش تأثیر می‌گذارد. راهبرد مشخص، به مهارت‌های مختلف، پیش‌فرض‌ها و رویه‌های پژوهشی دلالت دارند (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۸۳، ص ۱۷). پژوهش حاضر بر اساس الگوی تحقیق پیاز پژوهش (ساندرز، دانایی‌فرد) به گونه نمودار شماره ۱ انجام شده است.

نمودار ۱: فرایند پژوهش

با توجه به مفهوم‌شناسی و مبانی نظری می‌توان نمای کلی این پژوهش را به گونه نمودار شماره ۲ در نظر گرفت. نمودار شماره ۲: مدل نمای کلی پژوهش (محقق ساخته)

نمودار شماره ۲ فرایند تحقق الگوی مطلوب این پژوهش را نشان می‌دهد. در این فرایند، ابتدا با توجه به روش استنباطی و «تحلیل توصیف محتوایی»، گونه‌های «نقش مسجد در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی» در قرآن، روایات و عملکرد مسلمانان در طول تاریخ شناسایی می‌شود و در ادامه به تجزیه و تحلیل آن پارامترها می‌پردازد و در نهایت الگوی مطلوب استخراج می‌گردد.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. مسجد

الف) مسجد در لغت و اصطلاح: «المَسْجِد»، جمع آن «مَسَاجِد»، به معنای جای نیایش، سجده‌گاه و هر جایی برای عبادت و نیایش است؛ همچنین به پیشانی که در اثر سجده نشان برمی‌دارد، «مسجد» می‌گویند (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۸۱۷)؛ همچنین به جای عبادت مسلمانان، خانه خدا و محل سجود، عنوان «مسجد» اطلاق می‌شود (دهخدا، ۱۳۴۷، ج ۴۴، ص ۳۸۴-۳۸۶). «مسجد» در اصطلاح به دلیل برنامه‌های عبادی‌ای که در آن برگزار می‌شود، به عبادتگاه مسلمانان اطلاق می‌شود (احدی، ۱۳۹۷، ص ۷)؛

ب) مسجد در قرآن: مفهوم «مسجد» در قرآن کریم ۲۸ بار و با اصطلاحات مختلف؛ مانند «مسجد» (۲۲ بار) و «مساجد» (شش بار) بیان شده است؛ همچنین با پیوندهایی مانند «الحرام» (مسجدالحرام) (پانزده مورد)، «الاقصى» (مسجدالاقصى) (یک مورد)، «ضرار» (مسجد ضرار) (یک مورد) آمده است. در عرف قرآن کریم، «مسجد» به معنای عبادتگاهی برای ذکر خدا آمده است (احدی، ۱۳۹۷، ص ۴۶)؛

ج) مسجد در روایات: مسجد در روایات به معنای سجود و خضوع بندگان در پیشگاه خداوند متعال است و ایجاد رابطه با پروردگار و اظهار عبودیت در برابر ربوبیت و عظمت خالق هستی را نشان می‌دهد. جایگاه مسجد در روایات در روابط متقابل «عبودیت عبد و ربوبیت رب» است. عظمت مسجد در معنویت آن است، نه در ساختمان آن. بزرگان دین به خصوص ائمه معصوم علیهم‌السلام در خصوص رفت‌وآمد به مسجد بسیار سفارش کرده‌اند (احدی، ۱۳۹۷، ص ۵۰-۵۲)؛

د) مسجد در طول تاریخ: تاریخ مسجد به قبل از اسلام برمی‌گردد؛ چنان‌که خداوند متعال در قرآن و در سوره اسراء واژه «مسجد» را درباره مسجدالحرام و مسجدالاقصى به کار برده است. این کلمه در میان عرب وجود داشته است و به مکان‌های یادشده مسجد می‌گفتند. در ادیان ابراهیمی مکان‌های عبادی‌ای جز مسجد نداشتند. پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پس از هجرت به مدینه مسجد را بنا کردند و مسلمانان در آنجا به مسائل عبادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و آموزشی می‌پرداختند (محرمی، ۱۳۸۷، ص ۹۹). مسجد در طول ادوار گذشته تنها برای عبادت نبود، بلکه تمام مسائل جامعه در آنجا مطرح می‌شد و مسجد کاربردی اجتماعی داشته است.

۲-۲. خطمشی‌گذاری

خطمشی‌گذاری (Policy Making) مفهومی است که با حکومت، دولت، جامعه و مسائل عمومی گره خورده و تداعی‌کننده اقدامات دولت و اداره درست مسائل عمومی است. خطمشی‌گذاری، بر اساس نظریه پیترو دی لئون، تاریخ طولانی و گذشته‌ای

کوتاه دارد. تجزیه و تحلیل نظام‌مند این واژه، کمتر از شش دهه قدمت دارد. پیدایش این اصطلاح به آثار لاسول (Harold Lasswell) و لرنر (Daniel Lerner) در اوایل دهه پنجاه میلادی برمی‌گردد و گسترش این رشته در دانشگاه‌های غربی در دهه شصت میلادی و به‌ویژه اواخر این دهه روی داده است (قلی‌پور و منصورزاده، ۱۴۰۱، ص ۱-۲).

الف) خطمشی‌گذاری در لغت: این واژه به همراه کلمه «عمومی» (public) می‌آید. خطمشی‌گذاری عمومی تصمیمی است که در قبال یک مشکل عمومی اتخاذ می‌شود (قلی‌پور، ۱۳۹۲، ص ۹۶). عبارت «خطمشی‌گذاری عمومی» در لغت به معنای اساسنامه، مرامنامه، روش و رویه است (تسلیمی، ۱۳۷۸، ص ۱۰). واژه «خطمشی‌گذاری» در فرهنگ آکسفورد به معنای روند توسعه برنامه‌های اقدام برای یک حزب سیاسی، تجارت و...، کاهش بدهی دولت، روند غالب در سیاست‌گذاری اقتصادی، و تحقیق در مورد روندهای اجتماعی و اقتصادی به سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد آمده است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/policymaking>). این واژه در فرهنگ کمبریج به معنای فعالیت تصمیم‌گیری در مورد سیاست‌های جدید، به‌ویژه توسط یک دولت یا حزب سیاسی، بیان شده است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک:

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/policy-making>);

ب) خطمشی‌گذاری در اصطلاح: این واژه در اصطلاح به معنای سیاست‌های عمومی و اصول کلی‌ای است که دولت در مدیریت امور عمومی بر اساس آنها هدایت می‌شود (برای آگاهی بیشتر، ر.ک:

<https://aryanazimi.com/which-translation-is-more-appropriate-for-meaning-of-public-policy-in-persian>); همچنین ابزاری است که دولت یا قوه مجریه به کار می‌بندد. آون هیوز (Owen Hughes) می‌گوید: خطمشی‌گذاری عمومی عبارت است از «بیان مقاصد و نیت، برنامه نیل به اهداف، و ضوابط کلی که هدایت‌کننده رفتار آینده در تصمیم‌گیری‌های دولتی‌اند»؛ همچنین «تصمیمات مهم دولت، یک خط یا راهکار انتخاب‌شده برای عمل، اقدام یا عدم اقدام و حتی کل اقدامات دولت»؛ و نیز خطمشی‌گذاری به معنای «تمایلات اعلام‌شده احزاب در انتخابات، قوانین کلی مانند سیاست خارجی و هر چه دولت انجام می‌دهد» به کار رفته است (هیوز، ۱۳۹۴، ص ۱۷۰-۱۷۱). توماس دای (Thmas Dye) می‌گوید: خطمشی عمومی عبارت است از «هر آنچه دولتی انتخاب می‌کند تا انجام دهد یا انجام ندهد» (هاولت و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۱).

به صورت کلی، خطمشی عمومی عبارت است از «یک سلسله اقدامات هدف‌دار که به وسیله یک فرد یا گروهی از افرادی که قدرت و مشروعیت خطمشی عمومی را دارا باشند، برای مقابله و رفع یک مشکل عمومی شکل می‌گیرد» (الوانی، ۱۳۷۸، ص ۱۹-۲۰). منظور از «فرد» مقامی است که از قدرت مناسب برخوردار باشد و منظور از «گروه» قوای مجریه، مقننه و قضائیه است. این تعریف دارای ویژگی‌هایی است و چند نکته در این تعریف گنجانده شده که از اهمیت خوبی برخوردار است:

«سلسله اقدامات هدف‌دار»: منظور تمام فعالیت‌های یک قدرت مشروع است که به‌صورت مدون از سوی خط‌مشی‌گذاران به آنها سپرده شده است؛
 «فرد یا گروهی از افراد»: منظور از فرد، افرادی است که قدرت مشروعی را دارا هستند و منظور از گروه، هر سه قوه را شامل می‌شود.

به‌طور کلی، «خط‌مشی‌گذاری» به‌طور گسترده به فرایندی اطلاق می‌شود که توسط یک دولت برای تصمیم‌گیری در مورد یک مشکل یا موضوع عمومی، که نیازمند توجه و اقدام آن است، انجام دهد (یا ندهد). معمولاً زمانی که یک مشکل جدید به وجود می‌آید - مثلاً شیوع یک بیماری همه‌گیر - یا زمانی که به‌عنوان یک جامعه احساس می‌کنیم نیاز داریم راه‌حل‌های جدیدی برای مشکلات از پیش موجود امتحان کنیم، به یک خط‌مشی عمومی نیاز داریم. نام «عمومی» نشان می‌دهد که این سیاست‌ها رفتار دولت (یک نهاد عمومی) را شکل می‌دهند، اما همچنین با تغییر نحوه ارائه خدمات یا با تغییر قوانین و مقررات، بر زندگی همه شهروندان تأثیر می‌گذارند. به همین دلیل است که مشارکت و مالکیت عمومی، برای طراحی و اجرای موفق سیاست‌های دولت، حیاتی است (<https://civilica.com/note/8795/>).

۲-۳. حکمرانی فرهنگی

واژه «حکمرانی» در دهه ۱۹۸۰م گسترش یافت و بر اثر چالش‌ها و مسائل عمومی‌ای که در اروپا و ایالات متحده به وجود آمده بود، اتحادیه اروپا گزارش‌های پرشماری را در این زمینه منتشر کرد (بیور، ۱۳۹۸، ص ۱۰).

الف) حکمرانی (governance): این واژه در لغت به‌معنای عمل و شغل حکمرانی، فرماندهی و حکومت بیان شده است (ر.ک: لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ معین). این لغت در فرهنگ آکسفورد به‌معنای فعالیت اداره یک کشور یا کنترل یک شرکت یا یک سازمان، نحوه اداره یک کشور یا کنترل یک شرکت یا مؤسسه آمده است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/policymaking>).

در فرهنگ کمبریج نیز به‌معنای نحوه مدیریت سازمان‌ها یا کشورها در بالاترین سطح و سیستم‌های انجام این کار بیان شده است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/policy-making>).
 «حکمرانی» در اصطلاح به‌معنای تمامی فرایندهای حکومت کردن است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: بیور، ۱۳۹۸، ص ۱۸). به‌طور کلی، حکمرانی مستلزم تعامل میان ساختار، فرایند و سنت است که بر اعمال و رابطه قدرت در مجموعه‌های نهادی و اجتماعی دلالت می‌کند و مفاهیم هدایت، کنترل و تنظیم فعالیت‌ها در جهت منافع شهروندان، رأی‌دهندگان و کارکنان است (https://www.researchgate.net/publication/340535981_concept_of_governancean_introduction). در

مجموع، می‌توان گفت که حکمرانی به روابط اجزای حکومت و بخش‌های غیرحکومتی اشاره دارد؛

ب) حکمرانی فرهنگی (Cultural governance): حکمرانی فرهنگی یا حاکمیت فرهنگی به‌معنای حکمرانی فرهنگ است. این موضوع شامل سیاست‌ها و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی است که توسط دولت‌ها پدید می‌آیند. علاوه بر

این، در تعریف حکمرانی فرهنگی می‌توان آن را به اثرگذاری و نفوذ فرهنگی که به‌وسیله کنشگران غیردولتی و همچنین سیاست‌ها و رویه‌هایی که به‌صورت غیرمستقیم بر روی فرهنگ اثر می‌گذارند، تعمیم داد (M. Schmitt, 2009, p.104).

۳. مبانی نظری

مسجد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی و فرهنگی در جوامع اسلامی کارکردهای فزاینده دارد و نقش بسزایی در خط‌مشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی ایفا می‌کند. این نقش از طریق ابعاد مختلفی قابل بررسی است:

الف) مسجد به‌عنوان مرکز فرهنگی و اجتماعی: مسجد در طول تاریخ اسلام، نه تنها به‌عنوان مکانی برای عبادت، بلکه به‌عنوان مرکزی برای فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و اجتماعی عمل کرده است. این نهاد به دلیل جایگاه ویژه‌ای که در جامعه دارد، می‌تواند به‌عنوان محلی برای شکل‌گیری و ترویج ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای فرهنگی مورد توجه قرار گیرد؛

ب) مسجد و تولید گفتمان فرهنگی: مسجد به‌عنوان فضایی که در آن خطبه‌ها، سخنرانی‌ها و آموزش‌های دینی ارائه می‌شود، نقش مهمی در تولید و ترویج گفتمان‌های فرهنگی دارد. این گفتمان‌ها می‌توانند بر خط‌مشی‌گذاری‌های فرهنگی تأثیرگذار باشند و جهت‌گیری‌های کلان فرهنگی جامعه را شکل دهند؛

ج) مسجد و آموزش فرهنگی: مسجد به‌عنوان مرکزی برای آموزش‌های دینی و فرهنگی نقش مهمی در تربیت نسل‌های آینده و انتقال ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی دارد. این آموزش‌ها می‌توانند به‌مثابه پایه‌ای برای خط‌مشی‌گذاری‌های فرهنگی در نظر گرفته شوند و به تقویت هویت فرهنگی جامعه کمک کنند (شعبانی‌زاد، ۱۳۹۸، ص ۵۵۵-۵۴)؛

د) مسجد و هماهنگی بین نهادهای فرهنگی: مسجد می‌تواند به‌عنوان نهادی هماهنگ‌کننده بین سایر نهادهای فرهنگی عمل کند. این نهاد با ایجاد شبکه‌ای از ارتباطات بین نهادهای مذهبی، آموزشی و فرهنگی می‌تواند به همسویی و هماهنگی بیشتر در خط‌مشی‌گذاری‌های فرهنگی کمک کند؛

ه) مسجد و تقویت هویت اسلامی: مسجد به‌عنوان نماد هویت اسلامی می‌تواند در تقویت و ترویج هویت اسلامی در جامعه نقش مهمی ایفا کند. این تقویت هویت می‌تواند به‌مثابه یکی از اهداف کلان در خط‌مشی‌گذاری‌های فرهنگی مورد توجه قرار گیرد؛

و) مسجد و مقابله با چالش‌های فرهنگی: مسجد می‌تواند به‌عنوان نهادی برای مقابله با چالش‌های فرهنگی؛ مانند تهاجم فرهنگی، بی‌هویتی و انحرافات فرهنگی عمل کند. این نهاد با ارائه الگوهای صحیح فرهنگی و دینی می‌تواند به مقابله با این چالش‌ها کمک کند (صفاپور، ۱۳۹۵، ص ۷۷-۱۰۴)؛

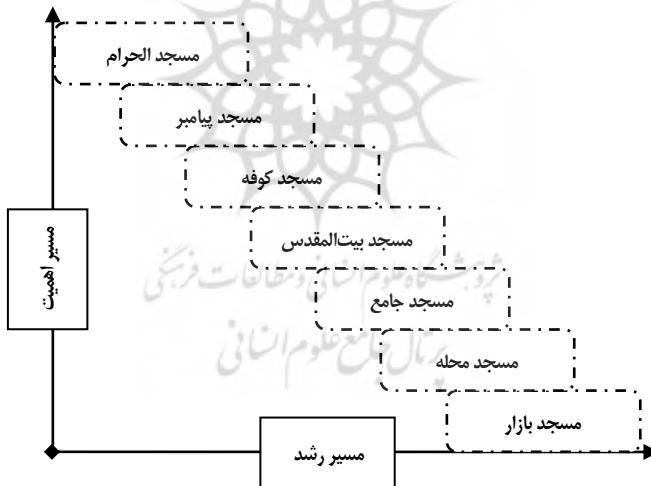
ز) مسجد و مشارکت مردمی در حکمرانی فرهنگی: مسجد به دلیل ارتباط مستقیم با مردم می‌تواند به‌مثابه پلی بین حکومت و جامعه عمل کند. این نهاد می‌تواند با جلب مشارکت مردمی در برنامه‌ریزی‌ها و خط‌مشی‌گذاری‌های فرهنگی، به تقویت حکمرانی فرهنگی کمک کند. مشارکت مردمی در مسجد می‌تواند به افزایش مشروعیت و مقبولیت سیاست‌های فرهنگی بینجامد؛

ح) مسجد و حکمرانی خوب فرهنگی: مسجد با توجه به جایگاه خود در جامعه می‌تواند به‌عنوان نهادی برای تحقق حکمرانی خوب فرهنگی عمل کند. این حکمرانی خوب شامل شفافیت، پاسخگویی، مشارکت مردمی و عدالت فرهنگی است که می‌تواند از طریق فعالیت‌های مسجد تقویت شود (<https://bonyadehedayat.com/arbaeen1402-13/>). در نهایت، مسجد به‌عنوان نهادی با پیشینه تاریخی و فرهنگی غنی می‌تواند نقش مهمی در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی ایفا کند. این نقش از طریق تولید گفت‌وگو، مشارکت مردمی، آموزش فرهنگی، تقویت هویت اسلامی و مقابله با چالش‌های فرهنگی قابل تحقق است. در نتیجه، توجه به نقش مسجد در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی می‌تواند به تقویت و توسعه فرهنگی جامعه کمک شایانی کند.

۳-۱. جایگاه مسجد در اسلام

جایگاه مسجد در آموزه‌های اسلامی از اهمیت بسیار برخوردار است. در شرع مقدس اسلام به اقامه نماز در مسجد بسیار سفارش شده است. با توجه به آیات و روایات، علما و مجتهدین جایگاه مسجد را به‌گونه نمودار شماره ۳ بیان داشته‌اند (موسوی خمینی و دیگران، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۹۹).

نمودار ۳: انواع مسجد از جهت اهمیت اقامه نماز و رشد (محقق ساخته)

۳-۲. کارکرد مسجد در قرآن

مسجد در قرآن کریم به‌عنوان نهاد فرهنگی معرفی شده است. اصلی‌ترین کارکرد مسجد در قرآن، عبادی است و به همین دلیل آنچه قرآن درباره مسجد بیان کرده، اهمیت حضور مردم در مسجد برای عبادت و بندگی است؛ چنان‌که می‌فرماید: «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» (جن: ۱۸)؛ و همانا مساجد از آن خداوند است؛ پس در این مساجد احدی را با خدا نخوانید؛ همچنین خداوند متعال مسجدالحرام را اولین خانه برای عبادت و بندگی معرفی می‌کند: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ» (آل عمران: ۹۶)؛ نخستین خانه‌ای که برای مردم [و نیایش

خداوند[بنا شد، همان [خانهٔ کعبه] در سرزمین مکه است که پربرکت و مایهٔ هدایت جهانیان است. این آیه، نه‌تنها دربارهٔ عبادت، بلکه دربارهٔ مسائل اجتماعی نیز سخن گفته است؛ از جمله به فرهنگ هم‌پذیری و همبستگی (وُضِعَ لِلنَّاسِ... وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ) اشاره دارد (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۳۴۹-۳۵۲)؛ همچنین این آیه به کانون هدایت انسان (وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ) نیز اشاره دارد و جایگاه خطمشی‌گذاری فرهنگی مسجد را بیان می‌کند. یکی دیگر از کارکردهای مسجد در قرآن کریم، مبارزه با ظالمان و ستمگران ذکر شده است: «وَمَنْ أَظْلَمُ... لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (بقره: ۱۱۴). کارکرد دیگری که برای مسجد بیان شده، عدالت اجتماعی است: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ... كُلُّ مَسْجِدٍ...» (اعراف: ۲۹). در آیه‌ای دیگر، از نقش مسجد به‌عنوان مبارزه با فتنه‌ها یاد شده است: «...وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يَقَاتِلُوَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ...» (بقره: ۱۹۱ و ۲۱۷). آیه‌ای دیگر، مسجد را کانون آموزش در زمینهٔ استفادهٔ درست از نعمت‌های خداوند دانسته و فرهنگ درست مصرف کردن را بیان نموده است: «...عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا...» (اعراف: ۳۱) و آیه‌ای دیگر، مسجد را مکانی برای رشد و ترقی مدیران و حاکمان معرفی کرده است: «...أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى...» (اسراء: ۱؛ فتح: ۲۷).

۳-۳. کارکرد مسجد در روایت

در کتاب شریف *وسایل الشیعه* هفتاد باب در خصوص احکام مسجد؛ مانند استحباب، کراهت، جواز و وجوب آمده است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۱۹۳-۲۹۷)؛ از جمله روایتی از امام علی علیه السلام هست که به‌صراحت کارکردهای مسجد را بیان می‌کند. امام می‌فرماید: «مَنْ اخْتَلَفَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِحْدَى الثَّمَانِ»؛ کسانی که به مسجد رفت‌وآمد می‌کنند، یکی از هشت چیز عاید آنها می‌شود:

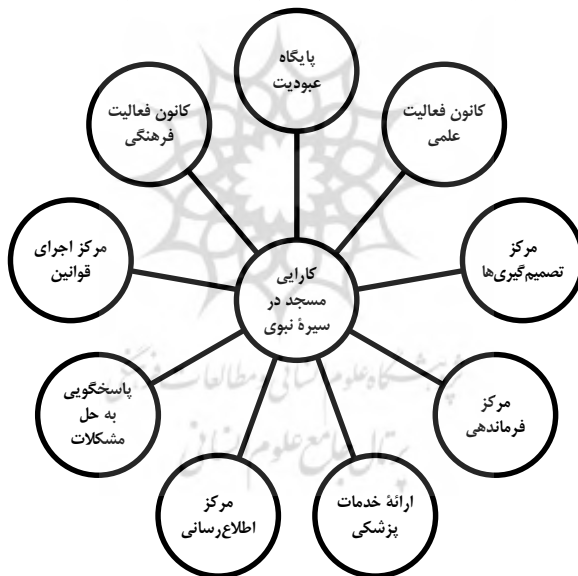
۱. استفاده از یک برادر دینی در راه خدا (أَخًا مُسْتَفَادًا فِي اللَّهِ)؛
۲. آموختن یک علم تازه (أَوْ عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا)؛
۳. دلیل محکمی که اعتقادشان را کامل می‌کند (أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً)؛
۴. کلمه‌ای که راهنمای او می‌شود (أَوْ يَسْمَعُ كَلِمَةً تَذُلُّهُ عَلَى هُدًى)؛
۵. رحمتی از طرف خداوند که در انتظار اوست (أَوْ رَحْمَةً مُنْتَظَرَةً)؛
۶. شنیدن موعظه‌ای که او را از هلاکت نجات می‌دهد (أَوْ كَلِمَةً تَرُدُّهُ عَنْ رَدًى)؛
۷. ترک گناهی از خوف خدا یا از ترس مردم (أَوْ يَتْرُكُ ذَنْبًا خَشِيَةً)؛
۸. ترک گناهی از روی حیا از خدا یا مردم (أَوْ خِيَاءً) (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۱۹۷).

این روایت کارایی مسجد را در قالب روابط، آموزش، دستیابی به اعتقاد حقیقی، هدایت‌گری، رحمت الهی، نجات از خطا و نسیان، ترک فعالیت‌های مضر و بیهوده، و دوری از ناملایمات فردی و اجتماعی بیان می‌کند؛ همچنین صدها روایات دیگر وجود دارد که مجال بیان آنها نیست.

۳-۴. کارکرد مسجد در طول تاریخ

تاریخ بشر نشان می‌دهد که در همهٔ ادیان و مذاهب و ملت‌ها، نهاد خاص به‌عنوان «معبد» وجود داشته است. این نهاد شاهد حضور و تجمع مردم به مناسبت‌های مختلف و در زمان‌های خاص بوده است. این واقعیت تاریخی بیانگر رابطهٔ میان خالق و مخلوق است و در سایهٔ خطامشی‌گذاری و هدایتگری خداوند متعال و اولیای الهی مفهوم دارد (جوان آراسته، ۱۳۸۶، ص ۱۳۹-۱۴۰). در فرهنگ اسلامی، تمامی فعالیت‌های انسان در وضعیت خاص رنگ عبادی به خود می‌گیرد: «قُلْ إِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام: ۱۶۲). اصل بنای مسجد را می‌توان در رابطهٔ بین خدا و بنده، دین و دنیا و رهبر و زیردستان دانست. یکی از موفقیت‌های پیامبر گرامی اسلام ﷺ به‌عنوان رهبر جامعهٔ اسلامی را می‌توان در پیوند «مسجد و مردم» دانست (جوان آراسته، ۱۳۸۶، ص ۱۴۰). بر این اساس، کارکرد و کارایی مسجد را در سیرهٔ نبوی و در زمان پیامبر گرامی اسلام ﷺ می‌توان به‌گونهٔ نمودار شمارهٔ ۴ بیان کرد.

نمودار ۴: کارکرد مسجد در سیرهٔ نبوی (جوان آراسته، ۱۳۸۶، ص ۱۴۱-۱۴۹)

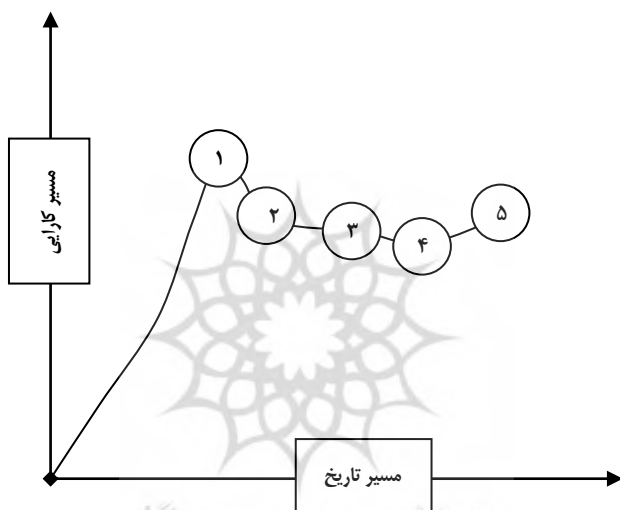

مسجد در زمان پیامبر ﷺ نهاد تصمیم‌گیری و خطامشی‌گذاری عمومی بود (شاطریان و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۷۶-۸۲). این خطامشی و کارایی مسجد، در زمان خلفای راشدین (حدود چهل سال) نیز ادامه داشت؛ تا اینکه حکومت به دست معاویه بن ابی‌سفیان افتاد. در این زمان بود که مراکز اصلی سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری از مسجد رخت برپست و برخی از کارکردهای اجتماعی مسجد به کاخ منتقل شد. معاویه اولین کسی در تاریخ اسلام بود که مرکز حکمرانی را از مسجد به کاخ تغییر داد و رویکرد سلطنتی را آغاز کرد (بیات، ۱۳۸۴، ص ۸۷-۸۹). این رویکرد از زمان اموی‌ها آغاز شد و در زمان حاکمان عباسی تداوم یافت. دوری از مسجد، با

گسترش کارکردهای حکومتی و به‌وجود آمدن اندیشهٔ مدرنیته و پسامدرن ادامه پیدا کرد؛ اما بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی^ع، رونق قابل توجهی به مسجد داده شد و بار دیگر مساجد کانون مسائل اجتماعی قرار گرفتند. مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی نقش بسزایی داشت و اصل انقلاب هم از مساجد شروع شد؛ همچنین مساجد در دوران دفاع مقدس، نهادی برای جمع‌آوری کمک‌های اقتصادی و مالی و... بوده است (صفاپور، ۱۳۹۵، ص ۸۰).

به‌طور کلی می‌توان تحولات تاریخی مسجد را به پنج دورهٔ متفاوت و به‌صورت نمودار شمارهٔ ۵ ترسیم کرد.

نمودار ۵: کارایی مسجد در مسیر تاریخ (محقق‌ساخته).

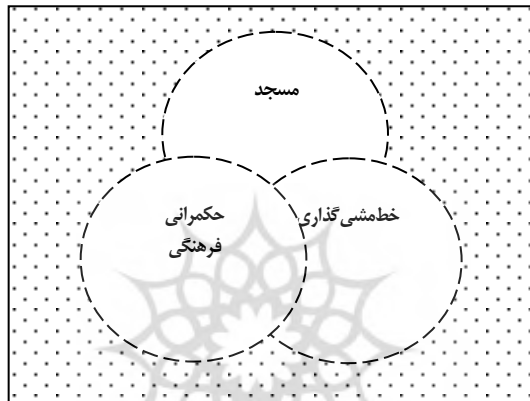

نمودار شمارهٔ ۵ نشان‌دهندهٔ رشد و توسعهٔ کارایی و نقش مسجد در طول تاریخ است. دورهٔ اول را زمان خود پیامبر گرامی اسلام^ص و خلفای راشدین (حدود چهل سال) تشکیل می‌دهد که مسجد از کارایی و نقش قابل توجهی در مسائل اجتماعی برخوردار بوده است. در این دوره، مسجد نهاد اصلی برای خط‌مشی‌گذاری عمومی و حکمرانی فرهنگی تلقی می‌شد. دورهٔ دوم دوران بنی‌امیه را شامل می‌شود که از نقش‌آفرینی مسجد کاسته می‌شود و نهاد تصمیم‌گیری و حکمرانی به کاخ انتقال می‌یابد و اولین مدارس در کنار مسجد شکل می‌گیرد. دورهٔ سوم را زمان حاکمان خلفای عباسی شکل می‌دهد که دارالاماره از مسجد به‌صورت کامل جدا می‌شود و مساجد جامع شکل می‌گیرند. دورهٔ چهارم زمانی است که حکومت‌های محلی در دل امپراتوری عباسی ظهور می‌کنند. در این دوره، مساجد محلی ظهور می‌یابند (شاطریان و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۱۹۴-۱۹۶). دورهٔ پنجم دورهٔ معاصر است که در دل این دوره، انقلاب اسلامی ایران ظهور می‌کند. کانون شکل‌گیری این انقلاب نیز مساجد بوده است. در این دوره، ظرفیت‌های مسجد تا حدودی به‌کار گرفته می‌شود (صفاپور، ۱۳۹۵، ص ۸۰).

۳-۵. رابطه مسجد با خطمشی‌گذاری و حکمرانی

مسجد به عنوان نهاد اجتماعی، بهترین پایگاه فرهنگی و عمومی در جامعه اسلامی محسوب می‌شود؛ همچنین ارتباط تنگاتنگی با اقشار مختلف مردم دارد و به دنبال راه حل مسائل و مشکلات عمومی است (ابروش، ۱۴۰۰، ص ۵۷). از طرف دیگر - با توجه به تعاریف - خطمشی‌گذاری و حکمرانی به دنبال حل مسائل عمومی است. رابطه «مسجد» با «خطمشی‌گذاری» و «حکمرانی» یک رابطه دوسویه است که به صورت کلی می‌توان این رابطه را به گونه نمودار شماره ۶ ترسیم کرد.

نمودار ۶: رابطه مسجد با خطمشی‌گذاری و حکمرانی (محقق ساخته)

۴. نقش مسجد در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی

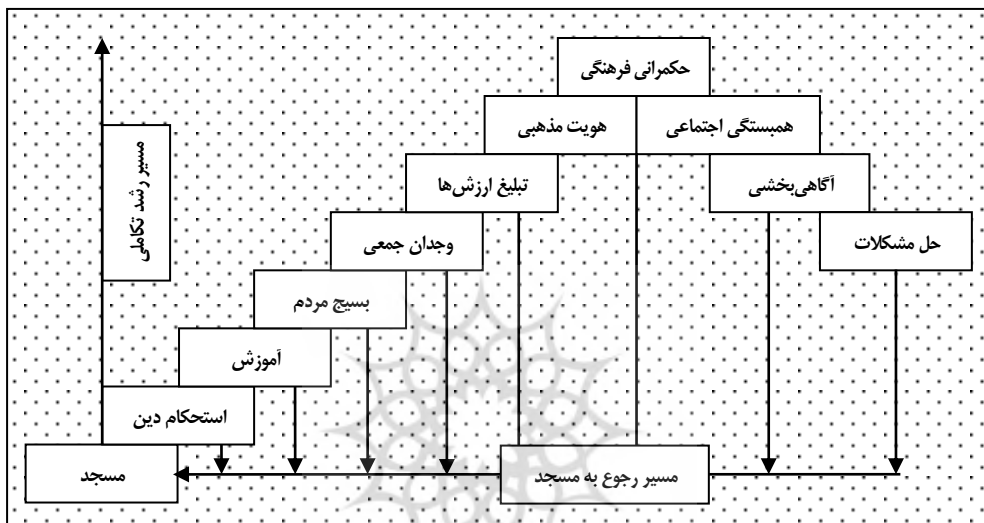
مساجد از صدر اسلام تاکنون نقش اساسی در عرصه‌های مختلف زندگی مسلمانان داشته‌اند (صفاپور، ۱۳۹۵، ص ۷۷)؛ همچنین با توجه به کارایی مسجد در قرآن، روایات و تاریخ، مشخص می‌شود که مسجد نقش محوری در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی داشته است (ابروش، ۱۴۰۰، ص ۵۷). به طور کلی می‌توان «نقش مسجد» در «خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی» را در چهار بعد اساسی مورد بررسی قرار داد.

۴-۱. نقش مسجد در بعد فرهنگی - اجتماعی

مسجد یک نهاد فرهنگی - اجتماعی در جامعه اسلامی به شمار می‌آید و نقش یک سازمان اجتماعی را در جامعه دارد (فرخی و باهنر، ۱۳۹۳). مسجد در بعد فرهنگی - اجتماعی دارای نقشی سازنده است و به مسائلی مانند مراسم عبادی، مذهبی، آموزشی، بسیج مردم، تقویت وجدان جمعی، تبلیغ ارزش‌ها، پاسداری از کنش‌های دینی و سنتی، ایجاد تقویت شبکه‌های اجتماعی غیررسمی، شکل‌گیری هویت‌های جمعی مسلمانان، بازتولید هویت مذهبی مشترک، ایجاد همبستگی اجتماعی، جامعه‌پذیری، بسترسازی برای فرهنگ شورا، ایجاد تعاون و همکاری، تقویت و قوام‌بخشی به حوزه عمومی، افزایش آگاهی اجتماعی و فرهنگی، مقاوم‌سازی ابعاد ارزشی جامعه، آگاهی درباره تهاجمات فرهنگی

و... می‌پردازد (شاطریان و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۲۰۸-۱۹۳)، و این مباحث از زمره مهم‌ترین نقش‌آفرینی‌های مسجد در عرصه فرهنگی - اجتماعی به‌شمار می‌آید (عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۰). بنابراین می‌توان فرایند رشد و اقتدار فرهنگی را از طریق مسجد و با خط‌مشی‌گذاری و حکمرانی مطلوب به‌گونه نمودار شماره ۷ خلاصه کرد.

نمودار ۷: فرایند اقتدار و حکمرانی فرهنگی (محقق ساخته)

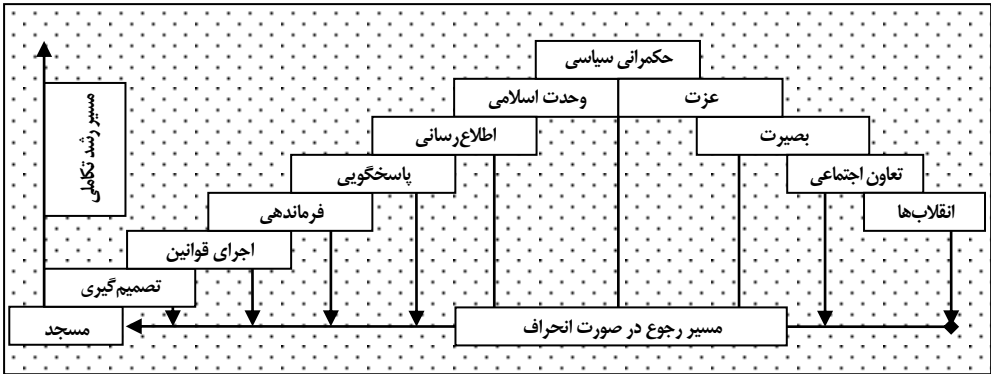

نمودار شماره ۷ بیانگر اقتدار و تمدن فرهنگی از طریق به‌کارگیری ظرفیت‌های مسجد است. رشد فرهنگ از مسجد آغاز می‌گردد و در نهایت به اقتدار و تمدن فرهنگی منجر می‌شود. این نمودار به‌مثابه یک سیستم عمل می‌کند که اگر در مسیر توسعه فرهنگی و حل مشکلات اجتماعی مشکلاتی پدید آمد، باید به جایگاه مسجد رجوع شود.

۴-۲. نقش مسجد در بعد سیاسی

نقش مسجد تنها در بعد فرهنگی محدود نمی‌شود، بلکه در بعد اقتدار سیاسی جامعه اسلامی نیز مسجد نقش داشته است. بنای اولیه مسجد پس از بُعد عبادی، بُعد سیاسی بوده است (احدی، ۱۳۹۷، ص ۲۷). تاریخ و سیره عملی پیامبر گرامی اسلام ﷺ نشان‌دهنده نقش‌آفرینی مسجد در اموری همچون تصمیم‌گیری، اجرای قوانین، فرماندهی، پاسخگویی به حل مشکلات مردمی، اطلاع‌رسانی و... است (جوان آراسته، ۱۳۸۶، ص ۱۴۱-۱۴۹). این نگرش، حتی در میان جامعه قبل از اسلام نیز رایج بوده است. مسجد همچنین در مسائلی مانند وحدت اجتماعی، تعاون اجتماعی، انقلاب‌های اسلامی، حمایت معنوی رزمندگان و مداوای مجروحان جنگی نقش داشته است (احدی، ۱۳۹۷، ص ۲۷-۳۷). به‌صورت کلی می‌توان نقش‌آفرینی مسجد را در رشد و پیشرفت و اقتدار سیاسی به‌گونه نمودار شماره ۸ ترسیم کرد.

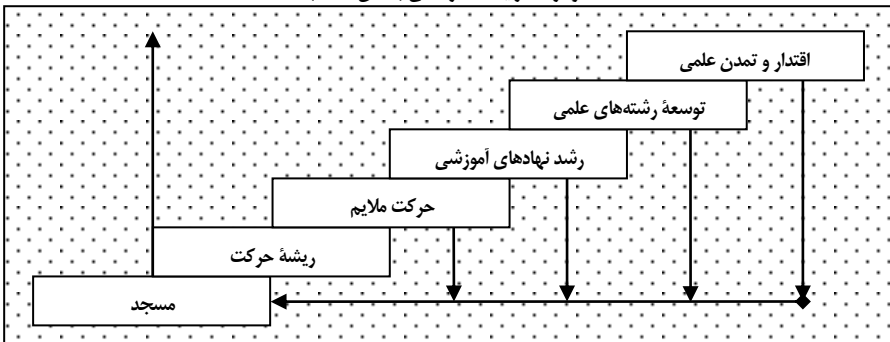
نمودار ۸: فرایند اقتدار و حکمرانی سیاسی (محقق ساخته)

۴-۳. نقش مسجد در بعد آموزشی

با توجه به اهمیت علم و دانایی در آموزه‌های اسلام، نخستین معلم مسلمانان پیامبر گرامی اسلام ﷺ و اولین نهاد آموزشی و نخستین دانشگاه به‌عنوان مکان تمدن‌سازی در جامعه اسلامی، مسجد بوده است (هاشمی و هاشمی، ۱۳۹۷، ص ۴۸۲-۴۸۳). پیامبر گرامی اسلام ﷺ در سال‌های آغاز بعثت، یاران خود را در مسجدالحرام گرد می‌آورد و برای آنها قرآن می‌خواند و واجبات و محرمات الهی را به آنها آموزش می‌داد (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ص ۳۸-۳۹). پس از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه، نهاد تعلیم و تربیت و دایره آن گسترش یافت. پس از رحلت آن حضرت، در عصر خلفا و دوران منع حدیث و گرفتاری‌های داخلی و خارجی، مسائل آموزش به‌کندی پیش می‌رفت. با گسترش اسلام و اهمیت آموزش در آموزه‌های اسلامی، معاویه نخستین کسی بود که نهاد آموزشی دیگری را در کنار مسجد ایجاد کرد (شاطریان و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۱۹۴-۱۹۶). این رویکرد، در عصر خلفای عباسی (۱۳۲-۵۶۵ق) و اهمیت دادن آنها به مسائل آموزش، گسترش داده شد و تا قرن سوم و چهارم هجری از نگاه تمدن و علم رشد داشت. در اواخر خلافت حاکمان عباسی، تمدن اسلامی رو به انحطاط نهاد و نقش مسجد در عرصه‌های مختلف به‌خصوص آموزش و تربیت، نادیده گرفته شد. این خطامشی منجر به عقب‌ماندگی جامعه اسلامی از رشد و تمدن گردید (جان‌احمدی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۷-۱۹۹). این رشد و اقتدار علمی را می‌توان به‌صورت نمودار شماره ۹ در نظر گرفت.

نمودار ۹: فرایند اقتدار علمی (محقق ساخته)

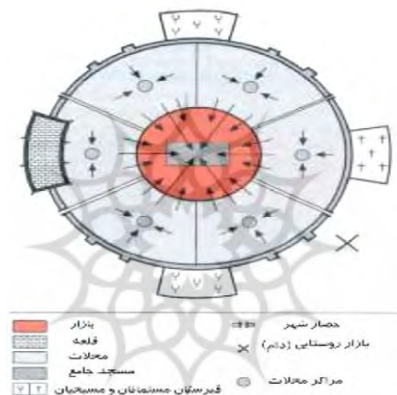

نمودار شماره ۹ رشد علمی جامعه اسلامی را با محوریت مسجد نشان می‌دهد. این رشد عملی توسط پیامبر گرامی اسلام ﷺ آغاز شد؛ در زمان خلفا از شیب ملایمی برخوردار بود و در عصر خلفای عباسی، توسط امام باقر و امام صادق ﷺ گسترش یافت و در نهایت به اقتدار و تمدن علمی منجر شد.

۴-۴. نقش مسجد در بعد اقتصادی

سیره معصومین ﷺ نقش مسجد را در ابعاد مختلف اقتصادی؛ مانند جمع‌آوری و توزیع زکات نشان می‌دهد؛ همچنین در سیره ایشان مسجد نقش نهاد خیریه را داشت؛ مانند اتفاق انگشتر امام علی ﷺ به فقیر در حال رکوع؛ همچنین غنایمی که به دست مسلمانان می‌افتاد مانند دیگر منابع عمومی، در مسجد متمرکز می‌شد و مورد استفاده عموم قرار می‌گرفت (لب‌خندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۱-۱۵۲).

نمودار ۱۰: نقش مسجد در اقتصاد (برگرفته از شاطریان و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۵۷).

تحقیقاتی هم که مستشرقان (کلاوس دتمان) درباره شهرهای اسلامی انجام داده‌اند، نشان‌دهنده نقش مسجد در توسعه و رشد اقتصادی جهان اسلام است. نمودار شماره ۱۰ این اهمیت را نشان می‌دهد و گویای نقش مسجد در مسائل اقتصادی شهرهای اسلامی است (شاطریان و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۵۷).

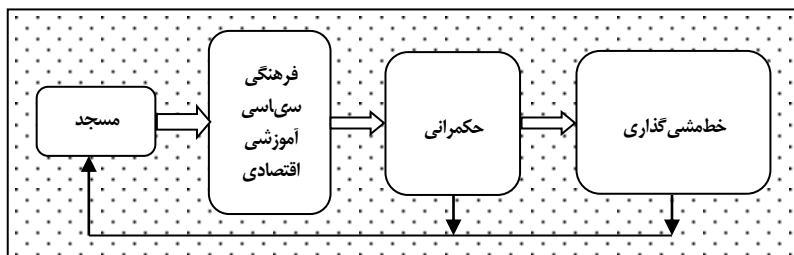
۵. الگوی مطلوب نقش مسجد در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی

ما در عصر تحول و دوران پیچیده‌ای قرار داریم. دیگر سیاست‌ها و خطمشی‌های هرمی و بروکراسی کارایی ندارد و نیاز به حکمرانی و به‌خصوص شبکه‌های حکمرانی در عرصه‌های مختلف اجتماعی است (هانس، ۱۳۹۹، ص ۱۶-۳۲). این رویکرد در کشورهای اسلامی، تنها از طریق ظرفیت‌های مسجد امکان‌پذیر خواهد بود. ازسوی دیگر، تاریخ‌گویایی این است که علت عقب‌ماندگی جامعه اسلامی، ضعف خودکامگی و استبداد، اشرافیگری و فساد درباریان، ازهم‌گسستگی داخلی حاکمان و بی‌توجهی به ارزش‌های اسلامی، عبادی و فرهنگی، به‌خصوص جایگاه مسجد بوده است. بی‌توجهی به نقش مساجد در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی زمینه انحطاط را در جامعه اسلامی پدید آورد (جان‌احمدی، ۱۳۹۳، ص ۳۳۴-۳۴۵).

نهادهای عبادی تا قبل از ظهور اسلام، تنها محلی مخصوص عبادت و پرستش بود؛ اما مسجد - به‌عنوان یک نهاد فرهنگی

- در ابعاد و عرصه‌های مختلفی نقش داشته است (احدی، ۱۳۹۷، ص ۲۲) و برای خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی مطلوب کمک می‌کرد و نقش سازندگی و ارتقابخشی به رشد و بالندگی جامعه را داشت. بر این اساس می‌توان نقش مسجد را در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی به‌گونه نمودار شماره ۱۱ بیان داشت.

نمودار ۱۱: نقش مسجد در خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی (محقق ساخته)

این نمودار نشان‌دهنده نقش مسجد در ابعاد فرهنگی، سیاسی، آموزشی و اقتصادی است و بیان می‌کند که مسجد می‌تواند در حکمرانی فرهنگی و در نهایت در مسائل خطمشی‌گذاری تأثیر بگذارد و نقش سازنده‌ای داشته باشد و ازسوی دیگر، حکمرانی و خطمشی‌گذاری نیز برای توسعه ابعاد گوناگون مسجد نقش داشته باشد و برای توسعه آن سیاست‌گذاری کند.

نتیجه‌گیری

این تحقیق به دنبال «نقش مسجد» در «خطمشی‌گذاری» و «حکمرانی فرهنگی» است. مسجد مکانی برای عبادت مسلمانان و یک نهاد فرهنگی - اجتماعی برای رشد و بالندگی مسائل فرهنگی، سیاسی، آموزشی و اقتصادی است. خطمشی‌گذاری به معنای تصمیم‌گیری و انجام یا عدم انجام فعالیت‌های عمومی دولت است. این اصطلاح به معنای رفع مشکلات و مسائل عمومی جامعه است. حکمرانی فرهنگی به دنبال خطمشی‌گذاری فرهنگی توسط دولت‌هاست. رابطه «مسجد» با «خطمشی‌گذاری» و «حکمرانی» یک رابطه دوسویه است؛ بدین معنا که در مقابل تأثیرگذاری مسجد در «خطمشی» و «حکمرانی»، این دو نیز در توسعه و رشد این نهاد فرهنگی تأثیرگذارند.

با توجه به یافته‌های این پژوهش در زمینه کارکردهای مسجد در عرصه‌های گوناگون اجتماعی بر اساس آیات، روایات، تاریخ و سیره عملی پیامبر گرامی اسلام ﷺ، نقش «مسجد» در «خطمشی‌گذاری» و «حکمرانی فرهنگی» در عرصه‌های مختلف به دست آمد.

همچنین تاریخ نشان می‌دهد که بی‌توجهی حاکمان به مسجد، باعث انحطاط و عقب‌ماندگی جامعه اسلامی می‌شود. نتیجه این پژوهش، با توجه به مبانی ارزشی اسلام، نشان می‌دهد که مسجد نقش تعیین‌کننده‌ای در عرصه‌های گوناگون دارد. حاکمان می‌توانند از طریق مسجد به خطمشی‌گذاری و حکمرانی فرهنگی مطلوب در ابعاد فرهنگی، سیاسی، علمی و اقتصادی در راستای احیای تمدن اسلامی بپردازند.

منابع

قرآن کریم.

- ابروش، رضا (۱۴۰۰). پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۸(۴)، ۸۷-۵۶.
- احدی، صفرعلی (۱۳۹۷). *مسجد و نقش محوری آن*. رشت: شمیم مهر و اندیشه.
- الوانی، سیدمهدی (۱۳۸۷). *تصمیم‌گیری و تعیین خطمشی دولتی*. تهران: سمت.
- بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵). *فرهنگ ایجدی*. تهران: اسلامی.
- بیات، عزیزالله (۱۳۸۴). *تاریخ تطبیقی ایران با کشورهای جهان*. تهران: امیرکبیر.
- بیور، مارک (۱۳۹۸). *حکمرانی: درآمدی بسیار کوتاه*. ترجمه غلامرضا سلیمی و داود کریمی. تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- تسلیمی، محمدسعید (۱۳۷۸). *تحلیل فرایندی خطمشی‌گذاری و تصمیم‌گیری*. تهران: سمت.
- جان‌احمدی، فاطمه (۱۳۹۳). *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. قم: معارف.
- جوان آراسته، حسین (۱۳۸۶). کارکرد مسجد در حکومت نبوی. *حکومت اسلامی*، ۴۳، ۱۳۸-۱۵۲.
- حر عاملی، محمدحسن (۱۴۱۶ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام لایحه التراث.
- دانایی‌فرد، حسین و همکاران (۱۳۸۳). *روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت (رویکرد جامع)*. تهران: صفار.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
- شاطریان، محسن و همکاران (۱۳۹۳). *طبیعت و شهر در تعالیم و فرهنگ اسلامی*. کاشان: مرسل.
- شعبانی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۸). راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به‌عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM. *مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری*، ۲(۵)، ۵۱-۶۹.
- یوسفی، صفاپور و همکاران (۱۳۹۵). بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی. *پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی دانشکده علوم انسانی اسلامی و قدرت نرم دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین علیه السلام*، ۶(۱۴)، ۷۷-۱۰۴.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. مشهد: مرتضوی.
- عباسی، رسول و همکاران (۱۳۹۲). تدوین الگوی مدیریت اثربخش مسجد. *اسلام و مدیریت*، ۱(۱)، ۳۷-۵۹.
- عباسی، رسول و همکاران (۱۳۹۲). طراحی و تدوین الگوی تعامل مسجد و سازمان‌های محیطی. *اسلام و مدیریت*، ۲(۳)، ۷۹-۹۴.
- عباسی، رسول و همکاران (۱۳۹۴). مفهوم‌سازی پیامدهای کیفیت مطلوب خدمات در مساجد. *مدیریت اسلامی*، ۳۳(۴)، ۱۳-۴۳.
- عباسی، رسول و همکاران (۱۳۹۹). طراحی مدل کیفیت خدمات (مورد مطالعه: مسجد مقدس جمکران). *اسلام و علوم اجتماعی*، ۱۲(۲۴)، ۱۸۵-۲۱۰.
- عبدالملکی، حسین و همکاران (۱۳۹۳). واکاوی نوع نگاه به نهاد مسجد در سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. *راهبردی اجتماعی فرهنگی*، ۳(۱۱)، ۷-۳۲.
- فرخی، میثم و باهنر، ناصر (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران؛ بررسی دیدگاه‌های خبرگان و سیاست‌گذاران. *دین و ارتباطات*، ۲۱(۲)، ۳۸۵.
- قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۹۲). *تصمیم‌گیری سازمانی و خطمشی‌گذاری عمومی*. تهران: سمت.
- قلی‌پور، رحمت‌الله و منصورزاده، سیدعلی (۱۴۰۱). *سیاست‌گذاری باز*. تهران: دانشگاه تهران.
- لب‌خندق، محسن و هاشمیان، سیدمحمد حسین (۱۳۹۲). درآمدی بر صورت‌بندی «جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران» بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱۱(۱)، ۱۳۵-۱۶۵.

- محرمی، غلامحسین (۱۳۸۷). نقش مسجد در حیات علمی جامعه اسلامی (تا قرن چهارم هجری). مبلغان، ۱۱۰، ۹۹.
- مروی، علی و همکاران (۱۳۹۱). حکمرانی جهانی (مؤلفه‌ها و ابزارها). مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۳(۹)، ۶۶-۳۹.
- مزیانی، مهدی (۱۴۰۰). حکمرانی فرهنگی در نظام اسلامی. تخصصی مدرسه حکمرانی شهید بهشتی، ۲(۱)، ۲۳۶-۲۱۱.
- موسوی خمینی، سیدروح‌الله و دیگران (۱۳۸۱). توضیح‌المسائل مراجع. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- هاشمی، خدیجه و هاشمی، سارا (۱۳۹۷). نقش آموزشی مساجد در اعتلای علمی تمدن اسلام. پژوهش‌نامه تاریخ، سیاست و رسانه، ۴(۱)، ۴۹۲-۴۷۹.
- هانس، اریک (۱۳۹۹). شبکه حکمرانی در بخش عمومی. ترجمه دکتر غلامرضا سلیمی و دکتر داود کریمی‌پور. تهران: دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- هالوت، مایکل و همکاران (۱۳۹۴). مطالعه خط‌مشی عمومی چرخه‌های خط‌مشی و زیرنظام‌های خط‌مشی. ترجمه دکتر عباس منوریان و دکتر ابراهیم گلشن. تهران: مؤسسه کتاب مهریان نشر.
- هیوز، آون (۱۳۹۴). مدیریت دولتی نوین. ترجمه سیدمهدی الوانی، سهراب خلیلی شورینی و غلامرضا معمارزاده تهرانی. تهران: مروارید.
- Schmitt, T. (2009). Global Cultural Governance: Decision-Making Concerning World Heritage Between Politics and Science. Erdkunde, 63(2), 103-121.
- <https://aryanazimi.com/which-translation-is-more-appropriate-for-meaning-of-public-policy-in-persian/>
- <https://bonyadehedayat.com/arbaceen1402-13/>.
- <https://civilica.com/note/8795/>.
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/policy-making>.
- <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/policymaking>
- https://www.researchgate.net/publication/340535981_Concept_of_GovernanceAn_Introduction